

що модифікація пропорційної виборчої системи, запроваджена у нашій державі, радше створила умови для усунення суспільства від якісного наповнення виборчих списків політичних партій і тому не здатна зменшити рівень політичного відчуження. Тому доречною є її вдосконалення у напрямі переходу до багатомандатних виборчих округів з відкритими партійними списками і преференційним голосуванням.

2. Групи інтересу та впливу, клани і олігархія

Формально-юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. Тоді ж в цій системі з'явилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма згаданими гілками влади, і часто дублювала і підмінювала їх. Уся дотеперішня політична історія України — це постійне змагання між президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл владних повноважень, контроль над ресурсами та владними структурами.

Конфігурація влади та обсяг владних повноважень постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х більшу політичну вагу та вплив на розподіл влади і власності мала Верховна Рада, то з середини 1990-х дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає президент. Вже за часів президентства Л.Кравчука становлення інституту президентства супроводжувалося гострими конфліктами з законодавчою владою, але тоді президентів явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на власну користь.

Починаючи з 1995 р. спостерігається поступова й дедалі більша концентрація владних повноважень у руках президента Леоніда Кучми та його адміністрації — попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, всупереч усім реальним та удаваним юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим в контрдіях Верховної Ради. На початок 2000-х років Л.Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що деякі дослідники воліли називати політичну систему в Україні «напівпрезидентською», або ж «суперпрезидентською»¹⁸.

Бурхливі події, пов'язані з боротьбою за владу, назовні виглядали як перманентний конфлікт між президентом і парламентом. На рубежі 1990-х — 2000-х років у ньому з'явилася «третя сила» — організована політична опозиція, яка діяла як в стінах Верховної Ради, так і поза ними. На загал боротьба в трикутнику «президент — парламент — опозиція» виглядала як класична схема, цілком звична для усталених демократій.

Утім, в Україні, як і на всьому пострадянському і посткомуністичному просторі, ця схема мала певну специфіку. Значною мірою характер, зміст, спрямованість і результати боротьби за владу в згаданому трикутнику визначалися не ідеологією, не політичними стратегіями, не світо-

глядними суперечностями, не популярністю і значущістю серед великих суспільних верств, а наявністю та участю в цій боротьбі невеликих, але впливових суспільних груп, які знаходили у владі засіб реалізації і захисту власних економічних інтересів.

Уже в першій половині 1990-х наявність і вплив цих груп інтересу/впливу було зафіксовано українськими дослідниками як один з важливих чинників формування системи влади¹⁹.

У першій половині 1990-х спостерігається початковий етап формування таких груп інтересу/впливу та становлення їхньої взаємодії з владою. Він пов'язаний з процесом «первісного нагромадження капіталу», адаптації старих державних структур до нових умов та їх трансформації у нові. На цьому етапі найбільший вплив на процес формування і функціонування влади мають лобістські групи, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). Це так звані «червоні директори» та радгоспно-колгоспні «барони», які використовували владні ресурси для встановлення особистого контролю над своїми підприємствами, що номінально перебували у власності держави, та для здобуття державних замовлень і кредитів, дотацій і субсидій під виконання цих замовлень.

Система державних замовлень і державного контролю над оптовими і роздрібними цінами не давала підприємствам можливості самостійного виходу на ринок. Однак вона дозволяла керівникам державних підприємств у промисловості, колгоспів і радгоспів у сільському господарстві отримувати (знов-таки, для виконання держзамовлень) пільгові кредити і дотації, які замість регулятивної функції виконували для них та близьких до них посередницьких фірм роль скатертини-самобранки. Кредити надавали під 20% річних, отже, у 1992–1994 рр., коли річна інфляція сягала сотень і тисяч відсотків, найелементарнішим способом стягування ренти була купівля-продаж валюти й повернення кредитів з відсотками державі з отриманням надприбутків на різниці курсів. Утім, союз державних чиновників, банкірів і директорів підприємств передбачав і елементарну крадіжку державних кредитів, м'яко звану «нецільовим використанням». Найпоказовіший прилад: створена при Міністерстві енергетики фірма, отримавши держзамовлення на експорт електроенергії та безвідсотковий кредит у 8 млн дол. США, повернула державі 25% виручки, а решту «віднесла» до бартерних операцій. Майже третина кредиту пішла на «особисті потреби» засновників фірми та самого міністра²⁰.

Про обсяги фактично не контрольованих державою коштів, до яких мали доступ групи інтересу/впливу у першій половині 1990-х років, свідчать такі дані: за підрахунками Міжнародного валютного фонду, лише державні кредити українським підприємствам 1992 р. становили 65% ВВП, а 1993 р. – 47%²¹.

Це ж стосується дотацій, які подавали як спосіб «порятунку виробництва». Вони так само були джерелом надприбутків українських

рантьє. За даними МВФ, дотації склали 8,1% ВВП 1992 р. і не менш ніж 10,8% 1993 р.²² Природно, кредити і дотації в умовах спаду виробництва забезпечувалися друкуванням грошей, що призводило до катастрофічної інфляції та зростання цін, які знову ж таки намагалися спинити адміністративними методами та новими кредитами.

Надзвичайно важливим джерелом стягування ренти у першій половині 1990-х стає також доступ до посередницьких операцій з енергоносіями (газом і нафтою). Держава на початку 1990-х років виявилася гранично неефективним менеджером в урядуванні енергоресурсами – борг за енергоносіями перед головними постачальниками (Росія і Туркменістан) сягнув захмарного рівня, особливо з зими 1993 р., коли за чотири місяці ціни на газ зросли в 40 разів. Саме тоді до справи взялися посередницькі організації, і було налагоджено бартерні схеми перепродажу газу та нафти, що приносили їхнім авторам колосальні прибутки і дозволяли уникати оподаткування (щоправда, посередникам таки вдалося налагодити регулярне постачання енергоносіїв в Україну).

Природний газ, що купували в Росії й Туркменістані за фіксованою ціною, до того ж ще й субсидованою державою, перепродавався за ціною вищою, як в Україні, так і за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині, наприклад) – останнє було ще вигідніше, коли не потрібно було сплачувати ціну транзиту, транспортування сплачували не грошима, а тим самим газом (25-30 млрд кубометрів щорічно). При цьому реальний облік газу як через технічні, так і через «організаційні» причини був фізично неможливий, отже, виникала можливість привласнювати невраховані об'єми і прибутки від їх продажу (обміну) класти до кишень, об'єм яких роздувався прямо пропорційно до обсягів «зеконормованого» газу. Нарешті, саме тоді почали практикувати й елементарні крадіжки (несанкціоноване відкачування) газу²³. При цьому, якщо виникала проблема боргу, держава покривала його за рахунок бюджету, формально виконуючи міжнародні торгові зобов'язання, насправді ж годуючи посередників-рантьє.

Звісно, реалізація таких масштабних схем була неможливою без прикриття з боку державних чиновників найвищого рангу.

Наведемо найпоказовіший приклад газових оборудок. У квітні 1994 р. уряд В.Масола доручив нікому не відомій корпорації «Республіка» зі статутним фондом у 4 тис. дол., перереєстрованій за 4 місяці до цього рішення, здійснення бартерних розрахунків з Туркменістаном для покриття державного боргу за газ у 671 млн дол. (!)²⁴. Навіть більше, «Республіка», очолювана Ігорем Бакаєм, одержала державну ліцензію на імпорт газу з Туркменістану. Корпорація взяла на себе зобов'язання сплатити третину боргу в доларах США і дві третини – бартером, зокрема харчовими продуктами. Як насправді міг виглядати цей бартер, засвідчує той факт, що за газ розплачувалися і кольоровими телевізорами українського виробництва за неймовірною ціною у 1000 дол.

США за «одиницю продукції», і навіть... калашами — Туркменістан з 4-мільйонним населенням нібито отримав з України 12 млн калаш²⁵.

За якийсь час «Республіка», сплативши частину боргу, як і варто було очікувати, «заборгувала» Туркменистанові кругленьку суму. Останній припинив постачання газу в Україну в листопаді 1994 р., і уряд В.Масола змусив банк «Україна» взяти на себе зобов'язання з виплати боргу — під державні гарантії²⁶. Цікаво, що Л.Кучма, ставши президентом, створив комісію з перевірки діяльності «Республіки», робота якої не призвела до жодних «організаційних висновків». 1995 р. офіс компанії згорів, що унеможливило перевірку податкової та фінансової звітності «Республіки». І.Бакай благополучно створив нову посередницьку компанію «Інтергаз», а потім був призначений Л.Кучмою головою новоствореної державної компанії «Нафтогаз України».

До бартерних оборудок з енергоносіями (нафта, газ, вугілля) в 1990-ті роки в різних масштабах і в різних ролях (як організатори, клієнти чи лобісти) були причетні фактично всі бізнес-групи, яким на рубежі 1990-х — 2000-х судилося перетворитися або на найпотужніші фінансово-промислові групи, або на впливових «тіньових політиків» і мільйонерів (І.Бакай, Д.Фірташ, О.Волков), або на полум'яних опозиціонерів (Ю.Тимошенко).

У першій половині 1990-х років ще була очевидною наявність і вплив ідеологій на формування владних стосунків. Позиції партій і політичних сил, що претендували на звання «ідеологічних», — комуністів, Руху, радикальних націоналістів, у цей час ще були відчутними в публічних дебатах і справді впливали на політичні рішення. Водночас не можна не помітити, що ідеологічні аргументи в цей час широко використовуються групами інтересу/впливу не лише у боротьбі за владу і власність, а й для масштабної соціальної демагогії. Гасла «збереження соціальної стабільності», «захисту інтересів трудящих», «протистояння дикому капіталізму», які адресувалися егалітарним настроєм населення, що перебувало у стані безпрецедентного соціально-економічного шоку, фактично були димовою завісою для тих, хто використовував «загальнонародну власність» в інтересах особистого збагачення. Ця демагогія транслиювалася в політичні дії, спрямовані передусім на гальмування приватизації та структурних реформ, що загрожували економічним інтересам рання, переважна більшість яких вийшла з лав партійно-радянської номенклатури та технократії.

За підрахунками британських політологів А.Вілсона і Т.Кузьо, у складі Верховної Ради, обраної 1990 р., перебувало 95 представників апарату КПУ (тепер уже колишніх), 60 — працівників центрального апарату міністерств та відомств, 67 — керівників промислових підприємств, 44 — керівників колгоспів і радгоспів, 19 — з верхівки радянських профспілок²⁷. Саме вони склали основу «промислово-аграрного лобі», яке гальмувало економічні реформи і легальну приватизацію, викорис-

товуючи державний бюджет і державну власність як джерело стягування ренти, а Верховну Раду — як місце лобіювання поточних інтересів та соціальної демагогії.

Інтенсивна експлуатація державної власності та бюджету вимагала контролю над урядом. Якщо Верховна Рада була місцем лобіювання економічних інтересів груп інтересу/впливу на рівні законодавчих рішень, то уряд розглядався як технічний пристрій для практичної реалізації цих інтересів. Тому контроль над урядом у цей період став предметом конфлікту, по-перше, між різними групами рантьє, що змагалися у Верховній Раді (яку за злою іронією долі в цей час почали називати парламентом), і між президентом і проводом Верховної Ради. Цікаво, що першим відомим компромісом між різними групами інтересу/впливу стало призначення головою уряду Леоніда Кучми — практично всі сторони сподівалися, що він буде слухняним виконавцем указівок.

Л.Кучма значною мірою не виправдав сподівань — він не лише не хотів виконувати роль технічного менеджера з розподілу державних коштів, а й виявив неабиякі політичні амбіції (можна припустити, що він як технократ цілком широко сподівався змінити стан справ в економіці та запровадити реформи в інтересах населення, а не вузьких кланових груп). Його політична кар'єра розпочалася з гучних заяв про боротьбу з «гладкими котами» та реальних спроб нормалізувати стан справ в економіці, яка стрімко розвалювалася. Ставку було зроблено на стабілізаційні заходи на кшталт «шокової терапії».

Розроблений урядовцями наприкінці 1992 р. амбітний план радикальних заходів в економіці передбачав різке обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль Національного банку за асигнуваннями, затвердженими парламентом, розгортання масштабної приватизації і введення жорсткої економії енергоносіїв — тобто фактично перекривав головні джерела надприбутків номенклатурних рантьє, передусім тих, що паразитували на дотаційних галузях (зокрема добувній) і на посередницьких операціях з енергоносіями.

Оскільки уряд Л.Кучми не обмежився деклараціями, а справді розпочав активні дії з реалізації запропонованих заходів, він був приречений на гострий конфлікт із постноменклатурними групами інтересу/впливу, які ситуативно контролювали парламент і були здатні заблокувати будь-які дії, спрямовані проти їхніх поточних інтересів. Вони ж скористалися персональним конфліктом між Л.Кравчуком і Л.Кучмою — президентові не подобалися політичні амбіції прем'єра і він був ладен скористатися першою-ліпшою можливістю, щоб усунути його з політичної верхівки.

У травні 1993 р. Л.Кучма подав у відставку, посилаючись на брак повноважень уряду, якому доводилося виконувати рішення Верховної Ради, що суперечили програмі стабілізаційних заходів. Верховна Рада відставку не прийняла.

Водночас президент Л.Кравчук, посиляючись на подальше погіршення економічної ситуації, висунув вимогу надати президентові право безпосередньо керувати урядом та видавати укази, які б мали силу закону, з питань, не врегульованих чинним законодавством. Це спровокувало конфлікт з тими групами інтересу/впливу, які прагнули контролю над урядом через Верховну Раду. В країні розпочалася гостра політична криза, однією з причин якої був конфлікт між різними групами інтересу/впливу щодо контролю над урядом. Президент «воював» з Верховною Радою, вона — з урядом і президентом, уряд — з президентом і Верховною Радою. При цьому конфлікт між президентом та Верховною Радою назовні виглядав як суперечка щодо вибору найефективнішого способу керування країною. Насправді ж однією з найважливіших причин, яка не рекламувалася, був контроль над виконавчою владою в центрі та в регіонах — він де-факто забезпечував і контроль над економічними ресурсами.

Ситуацію ускладнили страйки шахтарів, невдоволених заморожуванням заробітної платні та лібералізацією цін, що «вбивала» їхню зарплату (це були заходи, які уряд Л.Кучми розглядав як складову політики реформ). Шахтарі вимагали відставки президента й розпуску парламенту, проведення нових виборів, надання регіонального самоврядування Донбасу. Страйки, спровоковані різким погіршенням соціального становища шахтарів, було вдало зрежисовано частиною промислового лобі Донбасу, яке успішно вичавлювало кредити і дотації для «порятунку галузі» і не менш успішно «утилізувало» кошти у власних інтересах. Представник цього лобі, Юхим Звягільський (саме його цілком успішна і прибуткова шахта ім. Засядька й розпочала страйк), став спочатку першим віце-прем'єром, а згодом — виконуючим обов'язки голови уряду, після того, як Л.Кучма таки пішов у відставку у вересні 1993 р.

Після виборів до Верховної Ради (які тривали з перервами з березня до кінця 1994 р.) позиції груп інтересу/впливу, які збагачувалися за рахунок експлуатації «загальнонародної власності», зміцнилися. Саме в цей час найвиразніше трансляція їхніх економічних інтересів у політичні дії проявилася в центральному питанні економічних реформ — питанні про приватизацію.

У 1992–1993 рр. значною мірою через їхню протидію було приватизовано лише близько 3,5 тис. підприємств. Восени 1994 р., вже за нового президента Л.Кучми, було оприлюднено програму приватизації на 1995 р., за якою планувалося передати у приватну власність 8000 середніх і великих й близько 20 тис. дрібних підприємств²⁸.

За підрахунками американських дослідників Р.Кравчука та В.Чудовські, з 405 депутатів Верховної Ради 1994 р. скликання²⁹ 156 однозначно висловлювалися проти приватизації в будь-яких формах, а 86 «не мали думки» щодо неї³⁰. Це становило більше половини (59,8%) всіх депутатських голосів. Уже в грудні 1994 р. парламент під дружнім тиском «лі-

вих» фракцій і «червоних директорів» затвердив перелік 6 тис. великих і середніх підприємств, які не підлягають приватизації³¹, а наприкінці 1995 р. долучив до нього ще 2,4 тис. Отже, фактично за межі програми «великої приватизації» вивели понад половину об'єктів оборонної промисловості, енергетики, транспорту, харчової та обробної промисловості, телекомунікацій. У травні 1995 р. Верховна Рада взагалі запровадила мораторій на приватизацію — звісно, покликаючись на «інтереси трудящих» і держави. Пакет законів про велику приватизацію, підготовлений за участі і значною мірою під тиском міжнародних кредитних інститутів, було заблоковано.

На цей час близько половини всіх державних підприємств уже перебувало в статусі «оренди з правом подальшого викупу». Формально «орендаторами» були трудові колективи, реально контроль над прибутками та фінансовими потоками цих підприємств (дотації, субсидії, кредити, податкові пільги, державне замовлення) встановлювало їхнє керівництво, яке мало зв'язки з місцевою владою (або представляло її) та лобістів у Верховній Раді та уряді. Фактично масований опір легальній приватизації був прикриттям тіньової, яку в народі охрестили «прихватацією».

Процес легальної (принаймні формально) приватизації в цей час регулювався президентськими указами. Але й навіть та приватизація, що відбувалася, мала певну «специфіку»: наприклад, з 1800 приватизованих у 1995 р. підприємств (загалом план приватизації цього року передбачав 8000) більш як у половині частка державної власності становила понад 50% — фактично це були ті самі «орендовані» підприємства, які й надалі могли користуватися бюджетними коштами для поповнення кишень їхніх керівників.

У 1995 р. спалахнула нова політична криза — знов-таки спровокована конфліктом між президентом і більшістю у Верховній Раді з питань розподілу владних повноважень. Л.Кучма вибудовував власну вертикаль президентської влади, яка дозволяла йому контролювати уряд і виконавчу владу в регіонах. «Ліві» у Верховній Раді звинувачували його в узурпації влади, їх охоче підтримувала частина промислово-аграрного лобі, яке користувалося політичною нестабільністю і слабкістю центральної влади для захисту власних економічних інтересів. Укладення конституційної угоди (червень 1995 р.) та ухвалення Конституції України, яке сталося через рік, ознаменували тимчасову перемогу Л.Кучми в боротьбі за владу та встановлення відносної стабільності. Це дозволило Л.Кучмі подолати опір у проведенні приватизації та частковій реалізації стабілізаційних реформ.

Значною мірою під тиском міжнародних кредитних інститутів в основу цих реформ було покладено стабілізацію фінансової системи. Це в свою чергу вимагало різкого зменшення державних дотацій і субсидій, швидкого збільшення частки приватного сектора у виробництві,

введення стабільної національної валюти. Запровадження цих заходів перекривало джерела стягування ренти, пов'язані з експлуатацією державної власності. 1995 р. було скасовано систему державних замовлень для підприємств, введено податок на прибуток (замість податку на доходи), дозволено формування фінансово-промислових груп.

У 1995–1996 рр. було запроваджено масову ваучерну приватизацію, внаслідок якої номінально в Україні до кінця 1996 р. з'явилося 19 млн «співвласників» колись державної власності, які мали б перетворитися на акціонерів. Реально ваучерна приватизація призвела до нового етапу перерозподілу державної власності на користь вирішальної меншості населення. 75% власності державних підприємств опинилося в руках 20% власників акцій, частина з яких справді була членами трудових колективів. Проте правова неграмотність населення, відсутність відповідного законодавства та наявність первісного капіталу дозволила частині рантє зосередити в своїх руках контроль над приватизованими підприємствами, фінансовими потоками та розподілом дивідендів.

З середини 1990-х років відбувався інтенсивний перерозподіл державної власності на користь або тих традиційних рантє, які встигли переорієнтуватися в нових умовах, або на користь нових бізнес-груп, яким судилося невдовзі перетворитися на найпотужніші фінансово-промислові групи. Опір приватизації з боку традиційних груп інтересу/впливу припинився. Навпаки, маючи первісний капітал і вплив у регіонах і центрі, вони охоче взяли участь у приватизації. Фактично розпочався новий етап формування крупного капіталу, пов'язаний з масштабним переходом державної власності до приватних рук.

Найшвидшими методами збагачення в цей час стали (поряд із вже традиційними доступом до посередницьких оборудок з енергоносіями) так звані трастові піраміди (привласнення за безцінь ваучерних сертифікатів), придбання за безцінь державних підприємств – шляхом акціонування (за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58% приватизованих підприємств належали до цієї категорії³²), або через доведення їх до банкрутства (варто звернути увагу на ту обставину, що саме на середину – другу половину 1990-х років припадає пік справ про банкрутство підприємств: 1994 р. – 194, 1995-й – 2 тис., 1996-й – 2,8 тис., 1997 р. – 6,7 тис.³³). Усе це вимагало не лише підприємливості та наявності первісного капіталу, а й добрих зв'язків із місцевою владою – судовою, виконавчою, законодавчою і, звісно, прикриття з боку фіскальних і силових структур. Зрозуміло, «прихвизаційні» схеми зміцнювали незаконні зв'язки бізнесу і влади, перетворювали їх на необхідну складову розвитку економіки, і відповідно впливали на політику як на регіональному, так і на центральному рівнях.

Саме на цей період (друга половина 1990-х років) припадає наступний етап взаємодії груп інтересу/впливу та влади. На центральному рівні помітне дедалі більше переважає президентської влади, основою якої

є вища мобільність президентської вертикалі та дедалі тісніші взаємини президентського офісу з тими групами інтересу/впливу, які намагаються використовувати доступ до президентської влади або для забезпечення сприятливих умов своєму бізнесові, або для приватизаційних оборудок, або для розв'язання конфліктів між собою чи з владою на місцях.

Згаданий конфлікт президента з Верховною Радою 1995 р. і «конституційна криза» 1996 р. та подальша боротьба між гілками влади були значною мірою породжені не лише перерозподілом повноважень чи ідеологічними контроверзіями між націонал-демократами і «лівими», а й початком перерозподілу економічної потуги між традиційними групами рантьє (індустріально-промислове лобі «червоних директорів») і новими групами інтересу/впливу, тими, що виростили на «прихвистизації» і посередницьких операціях з енергоносіями і трансформувалися в нові.

Президент у цей час намагався жорстко контролювати виконавчу владу (іноді виконуючи її функції), а оскільки вона також була об'єктом зазіхань груп інтересу/впливу, зокрема регіональних, виникали суперечності, які зазвичай транслювалися в публічні конфлікти між президентом і прем'єр-міністрами та між президентом і Верховною Радою. До того ж саме в цей час президент Л.Кучма дедалі активніше вдається до особистого контролю за розподілом ренти, а тим часом стрімке формування великого капіталу, тепер уже шляхом масштабної приватизації, призводить до утворення не підконтрольних йому груп інтересу/впливу, які прагнуть самотійної ролі у владі й політиці й намагаються реалізувати її через виконавчу владу.

Два найвідоміших приклади таких конфліктів – відсторонення прем'єр-міністрів Є.Марчука (березень 1995-го – травень 1996 р.) і П.Лазаренка (травень 1996-го – липень 1997 р.). У першому випадку президентові довелося приборкувати номенклатурно-промислове лобі Донбасу, в другому – «дніпропетровський» клан, економічна міць якого базувалася на посередницьких бартерних операціях з енергоносіями, промисловою та сільськогосподарською продукцією.

У цей період у таборі законодавчої влади знижується рівень консолідації, що пов'язано з розгортанням масштабного перерозподілу власності. На цьому ж етапі й виникає модель зрощення виконавчої влади з групами інтересу/впливу, найвиразніше представлена П.Лазаренком і вдосконалена Л.Кучмою. Перемога Л.Кучми в конфлікті з прем'єром П.Лазаренком була також перемогою в боротьбі за розподіл економічних ресурсів. Саме в цей час Л.Кучма остаточно встановлює контроль як над виконавчою владою, так і над найбільшими джерелами стягування ренти (імпорт/експорт енергоносіїв і «велика» приватизація). Також в цей період налагоджується та взаємовигідна схема взаємодії президента з великим капіталом, яка дозволила йому створити систему маніпулювання групами інтересу/впливу.

Парламент в цей час став зоною конфлікту між потужними гру-

пами інтересу/впливу, що склалися або з рантьє старого зразка, котрі експлуатують державні субсидії і отримують держзамовлення, або з представників тих груп інтересу/впливу, які не мають бажаних обсягів доступу до ренти чи відсунені від неї. Тоді ж остаточно оформлюються головні засади моделі «фасадної демократії», коли інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) починають перетворюватися на прикриття груп інтересу/впливу, або, як їх починають називати — кланів.

На цей час структура кланів стабілізувалася: зазвичай це був конгломерат бізнесменів, публічних політиків, представників владних структур (бюрократії), об'єднаних економічними, політичними і навіть родинними зв'язками. Кланова система передбачала наявність цілої ієрархії клієнтел і патронатних відносин, побудованих на патримоніальних суспільних звичках та інстинктах і на протектораті влади, силових і фінансових структур. Спільність інтересів не виключала можливості внутрішніх розбратів, а про міжкланові конфлікти годі й казати, які розв'язувалися в кращому разі неформальним арбітражем «поважних осіб», у гіршому — фізичним усуненням порушників рівноваги³⁴.

Ця конфігурація (бізнес — публічні політики — бюрократія — силові структури) відтворювалася на місцевому рівні у вигляді місцевих кланів, які групувалися довкола місцевих центрів влади (як правило, призначених Л.Кучмою губернаторів) і матеріальних ресурсів. Японський дослідник Кимітака Мацузато назвав ці групи «мезоелітами»³⁵. Усі найбільші клани, чи мезоеліти, виникали як регіональні групи інтересу/впливу і згодом поширювали свій бізнес і вплив у масштабах усієї країни.

Протягом 1990-х років склалися декілька потужних груп інтересу/впливу, за якими закріпилася назва «клани». Донецький клан був представлений трьома групами, економічні та політичні інтереси яких не завжди збігалися, а іноді й вступали в суперечність. На початку 1990-х років це були «червоні директори» — найвиразнішим представником цієї групи можна вважати Ю.Звягільського. У другій половині 1990-х — на початку 2000-х років на перший план вийшли фінансово-промислова група «Індустріальний союз Донбасу» В.Гайдука і С.Тарути та System Capital Management (SCM) Р.Ахметова.

Дніпропетровський клан формувався під протекторатом губернатора Дніпропетровської області та прем'єр-міністра України у 1996—1997 рр. П.Лазаренка. Спочатку найпотужнішою групою були «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ) Ю.Тимошенко. Після падіння скандально відомого прем'єра й розгрому ЄЕСУ сформувалися дві масштабні фінансово-промислові групи — корпорація «Інтерпайп» і група «Приват». Дві останні також періодично конфліктували між собою.

Київський клан — так звана «чудова сімка», або «холдинг СДПУ(о), — становив собою нестійку групу бізнесменів, політиків і представників бюрократії, очолювану В.Медведчуком і Г.Суркісом.

Третій етап (кінець 1990-х — початок 2000-х) вирізняється, з одного боку, дедалі тіснішою взаємодією президентської влади та найбільших груп інтересу/впливу, тих, що складаються в результаті «великої» приватизації й трансформуються в потужні фінансово-промислові групи. Цей союз взаємовигідний — великий капітал надає фінансову підтримку президентові у його боротьбі за концентрацію влади, президент керує розподілом джерел ренти³⁶, дозволяючи тим самим уникнути гострих конфліктів і бізнес-воєн і сприяючи швидкому збагаченню крупного капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та субсидії як джерело ренти відмирають. Основними способами надзбагачення та збільшення активів стають податкові пільги, адресна приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв.

Водночас найбільші групи інтересу/впливу починають формувати чи скуповувати політичні партії для забезпечення своєї присутності в представницькій демократії, власне, у законодавчій владі. Тоді ж інтенсифікується процес опановування четвертою владою, шляхом купівлі або привласнення засобів масової інформації.

Саме в цей час остаточно оформлюються економічні і політичні контури найпотужніших груп інтересу/впливу «нової генерації» — покоління «червоних директорів» остаточно відходить у небуття. Про масштаби економічної потуги найбільших груп інтересу/впливу нового зразка можна скласти приблизне уявлення на прикладі найвідоміших з них.

Група «Інтерпайп», яку створив 1990 р. в Дніпропетровську 30-річний кандидат технічних наук Віктор Пінчук. У середині 1990-х він був пов'язаний з П.Лазаренком, а наприкінці 1990-х — початку 2000-х років породичався з президентом Л.Кучмою. На початку 2000-х років «Інтерпайп» включала в себе шість із семи найбільших трубних заводів України, унікальний Нікопольський завод феросплавів, шість цукрових заводів, акціонерний банк «Кредит-Дніпро», «Укрсоцбанк», страхову компанію «Оранта». До її складу як акціонери входили десять заводів важкої промисловості (що називалися акціонерними товариствами), три ремонтні підприємства і дві фірми, що спеціалізувалися на високих технологіях. «Інтерпайп» контролював частину курортно-рекреаційного бізнесу в Криму, володів загальнонаціональними телеканалами: «Новий», ICTV, СТБ, одним регіональним (у Дніпропетровську), а також однією з найтиражніших масових газет «Факты и комментарии»³⁷. Політичним прикриттям групи стала партія Трудова Україна, яка створила одну з найпотужніших фракцій у Верховній Раді 1998–2002 рр. З кінця 1990-х корпорація «Інтерпайп» мала потужний політичний протекторат в особі президента Л.Кучми і користувалася серйозними преференціями у «великій» приватизації та доступу до податкових пільг.

Після помаранчевої революції група втратила протекцію найвищої влади — найвиразнішим свідченням стала втрата найбільшого металургійного комбінату «Запоріжсталь», який було придбано 2003 р. разом

із System Capital Management. Утім, завдяки вдалому менеджменту та тій обставині, що В.Пінчук став одним з піонерів просування ідеї соціально відповідального капіталу в Україні³⁸, «Інтерпайп» утримує свою економічну потугу.

Фінансово-промислова імперія SCM найбагатшого бізнесмена України, Рината Ахметова, створена у 2000 р., складається з металургійних, машинобудівних, коксохімічних, трубних заводів, копалин та шахт, банків, страхових компаній, заводів пива і шампанських вин, офшорних фірм, телекомунікаційних мереж і компаній, готелів, транспортних компаній (включно з Азовським морським пароплаванням), навіть дослідницьких лабораторій. До складу SCM входить більше 90 підприємств³⁹. Донецькому мільярдеру належить також футбольний клуб «Шахтар», телекомпанія із загальнонаціональним покриттям ТРК «Україна», видавничий дім «Сьогодні», регіональні друковані видання. Політичним прикриттям і водночас могутньою структурою впливу, що обстоює інтереси Р.Ахметова і частини «донецького клану», є Партія регіонів⁴⁰. Походження базових капіталів Р.Ахметова та його найближчих соратників журналістами переважно оминається, зазвичай журналісти обмежуються натяками на кримінальний характер формування бізнес-груп в Донбасі. Найвідвертіші референції щодо кримінального характеру «первісного нагромадження» цієї групи містяться в книзі С.Кузіна⁴¹.

Впродовж 1990-х років бізнес-інтереси групи протегувалися регіональною владою (зокрема губернаторами Донецької області В.Щербанем і В.Януковичем), а з 2002 р. їй вдалося здобути підтримку найвищої виконавчої влади, коли В.Янукович став прем'єр-міністром України.

Корпорація «Індустріальний союз Донбасу» (С.Тарута, В.Гайдук) володіє або керує пакетами акцій понад 40 підприємств чорної металургії та важкого машинобудування в Україні (Донецька, Луганська та Дніпропетровська області) та за кордоном, зокрема 3 металургійних комбінати, один завод спецсталі, два трубних і один коксохімічний заводи, три металургійних заводи в Угорщині та два в Польщі, декілька агропромислових підприємств⁴². ІСД може вважатися класичним варіантом персонального поєднання бізнесу і влади — фактичний співвласник активів корпорації В.Гайдук в середині 1990-х був заступником голови Донецької обласної ради та першим заступником губернатора, на початку 2000-х — заступником міністра та міністром палива та енергетики, віце-прем'єр-міністром України. В.Гайдука можна також представляти як вдалий приклад трансформації «червоного директора» в таланитого капіталіста.

Дніпропетровська група «Приват» (І.Коломойський, Г.Боголюбов, О.Мартинів), що виникла у 1991–1992 рр. як альянс «комсомольських активів» і грошей, зароблених на торгівлі побутовою технікою, на початку 2000-х включала один з найбільших українських банків — «Приватбанк» (з його філіями «МоскомПриватбанк» у Москві і «ПриватІнвест»

та мережею у понад 2,3 тис. філій в Україні), нафтопереробні підприємства у Хмельницькому, дев'ять підприємств з переробки і транспортування нафтопродуктів, зокрема «Укрнафта», сімсот бензозаправок по всій Україні, п'ять гірничих і гірничо-збагачувальних комбінатів, одне з найбільших вугледобувних підприємств, п'ять хлібозаводів, одну будівельну фірму і вісім офшорних компаній. 2004 р. група придбала акції феросплавних заводів у Румунії та Польщі⁴³, у 2005 здобула контроль над п'ятьма обласними енергетичними компаніями. Група «Приват», на відміну від інших кланів, демонструвала свою аполітичність, що не заважало лобіювати свої інтереси через власних депутатів у парламенті й «неформальні зв'язки» в урядах. Зокрема, у середині 1990-х група користувалася потужною підтримкою губернатора Дніпропетровщини, а згодом прем'єр-міністра України П.Лазаренка. Після втрати високого покровителя група, на відміну від ЄЕСУ, залишилася «на плаву» саме завдяки аполітичності та неформальним зв'язкам у вищих ешелонах влади (зокрема, колишній голова правління «Приватбанку» С.Тигіпко у 1997–1999 рр. був віце-прем'єр-міністром – це могло певною мірою забезпечити позиції групи).

Сама назва «група “Приват”» є певною мірою журналістською метафорою, бо юридично як така вона не зареєстрована.

«Холдинг СДПУ(о)», або так званий київський клан, був представлений насамперед Г.Суркісом і В.Медведчуком. Він складався щонайменше з трьох інвестиційних комерційних банків, низки офшорних компаній, металургійних заводів, готелів, цукрових заводів та підприємств харчової промисловості. Своєрідною перлиною «холдингу» був футбольний клуб «Динамо» (Київ), перетворений братами Суркісами на вельми прибутковий бізнес. Наприкінці 1990-х – початку 2000-х років різними методами (від скуповування за безцінь пакетів акцій і одержання в управління до адміністративного розгрому конкурентів і колишніх партнерів) київський клан здобув контроль над дев'ятьма обласними компаніями-постачальниками електроенергії (обленерго)⁴⁴. Від початку 2000-х позиції клану значно посилилися у зв'язку з призначенням В.Медведчука на посаду голови президентської адміністрації (весна 2002 р.). Саме в цей час Л.Кучму стали називати «президентом при главі адміністрації». Утім, після помаранчевої революції та вкрай невдалої виборної кампанії СДПУ(о) 2006 р. група фактично розвалилася.

До економічно найпотужніших груп інтересу/впливу, які бавилися політикою, входила також харківська група, в основі якої – УкрСиббанк (О.Ярославський та Е.Галієв). Початковий капітал групи формувався в середині 1990-х років на торгівлі бензином і операціях з ваучерами під прикриттям міської влади. У другій половині 1990-х О.Ярославський здобув прихильність президента Л.Кучми – саме в цей період в активи харківської групи ввійшли акції металургійного, гірничо-збагачувального та хімічних комбінатів на сході України, частка в сімейному бізнесі пре-

зидентської родини — компанії KyivStar⁴⁵. Участь харківської групи у великій політиці розпочалася спонсорською підтримкою Партії зелених на виборах 1998 р. та закінчилася входженням О.Ярославського та Є.Галієва до списку Нашої України на виборах 2002 р. (з фракції Нашої України бізнесменів виключили в 2003 р.).

Не можна не помітити, що контури згаданих груп ідеально збігаються з контурами найбільших капіталів. 2006 р. до рейтингу українського журналу «Кореспондент» потрапили ті, чий статок оцінювався не менш ніж у 177 млн доларів США. Якщо вірити підрахункам аналітиків — авторів списку, в Україні налічувалося 9 мільярдерів. Список очолив Р.Ахметов (11,8 млрд дол. США). За ним ішли В.Пінчук (3,7 млрд), І.Коломойський (2,8 млрд), Г.Боголюбов (2,4 млрд), К.Жеваго (1,9 млрд), С.Тарута (1,7 млрд), В.Гайдук (1,7 млрд), Д.Фірташ (1,4 млрд), О.Мартинів (1,4 млрд)⁴⁶.

З середини 1990-х поряд з найвищою владою чи безпосередньо в ній періодично також виникали постаті, які були маловідомими публічно, але відігравали надзвичайно важливу роль в організації взаємин влади і груп інтересу/впливу і також не могли поскаржитися на брак статків (які, утім, ніколи не афішувалися). Найпоказовіші фігури тут — І.Бакай, С.Львовчкін, О.Волков⁴⁷. Публікації «епохи Кучми» буквально рясніють згадками про ці постаті, однак крім фрагментарних референцій про особливий характер взаємовідносин тіньових олігархів з найвищою владою та бізнесом дослідникові немає чим скористатися. Можна лише зробити попередній висновок про те, що джерелом їхнього впливу і статків був доступ до першої особи в країні та неформальна участь у «розв'язанні питань», пов'язаних з економічними преференціями (податкові пільги, велика приватизація, розподіл енергоресурсів).

У цей період (кінець 1990-х — початок 2000-х років) нові групи інтересу/впливу починають інтенсивно опановувати законодавчу владу. Вибори до Верховної Ради 1998 р., які відбувалися за змішаною системою, стали першим прикладом масового походу до законодавчої влади великого бізнесу, який вбачав у парламенті не лише звичне місце лобювання економічних інтересів, а й засіб захисту бізнесу (а про те, що депутатський мандат гарантував особисту недоторканість, годі й казати). Вхід до будівлі під куполом на вулиці Грушевського в столиці забезпечувався як через «власні» партії, так і фінансовими внесками у виборчу кампанію в мажоритарних округах. Найвідоміші партії, які безпосередньо забезпечували присутність груп інтересу/впливу в парламенті 1998–2002 р., — це «Громада» П.Лазаренка; Соціал-демократична партія (об'єднана), яка стала політичною парасолькою київського клану; Трудова Україна (яку дотепники назвали Трубовою Україною) — саме тут були представлені мезоеліти Дніпропетровської області; Народно-демократична партія, яка мала відігравати роль президентської сили; Партія відродження регіонів України (яка представляла групи інтересу/

впливу Донбасу). Партія зелених, яка несподівано увійшла до парламенту, вважається прикладом інвестицій у політику з боку харківського клану. У Верховній Раді 1998–2002 рр. щонайменше 127 депутатів (28%) представляли інтереси переважно великого бізнесу⁴⁸.

Наприкінці 1990-х — початку 2000-х років у системі влади в масштабах України остаточно сформувалася досить хитка, але на той час достатньо проста і ситуативно ефективна система взаємодії між владою, великим бізнесом і суспільством, суть якої достатньо адекватно виражає термін «олігархія».

Деякі найпотужніших бізнес-груп, які представляли великий капітал (дві донецькі, дві дніпропетровські, київська, харківська), і низка державних чиновників найвищого рівня (Адміністрація Президента й уряд) утворили вертикальну ієрархію взаємодії та взаємовпливів, пов'язаних із розвитком, захистом і лобіюванням бізнес-інтересів. У цій ієрархії діяла система стримувань і противаг, у центрі якої перебував президент Л.Кучма. Ця система узаконювала широкомасштабну корупцію, оскільки не могла б діяти без злиття (персонального чи інституційного) державної влади і бізнесу, завдяки ній корупція стала системною ознакою українського суспільства, складовою економічної системи. Ця система будувалася на принципах лояльності до центральної постаті.

На 2001–2002 рр. припадає початок четвертого етапу в процесі структурування влади та її взаємодії з кланами, що триває й до сьогодні. Знаковими подіями, що ознаменували початок цього періоду, стали акції «Україна без Кучми» та «Повстань, Україно!» і вибори 2002 р. до Верховної Ради. Зовнішній бік подій на цьому етапі — зростання ролі політичних партій, структурування політичної опозиції та граничне відчуження найвищої державної влади від суспільства. Внутрішній зміст видимих на поверхні процесів і конфліктів полягав у тому, що, з одного боку, найбільші групи інтересу/впливу (клани) здобули певну економічну і політичну самодостатність, що дозволяло їм поступово переорієнтовуватися з боротьби за доступ до президента (він ще контролював процес великої приватизації) на боротьбу за доступ до законодавчої влади, розвиток власних політичних брендів і пряму чи опосередковану участь у публічній політиці через олігархічні партії та фракції у парламенті. На цьому етапі було остаточно поділено і медіа-простір; єдиною інформаційною сферою, недоступною адміністративному впливові влади і монопольному володінню кланами, став Інтернет (хоча й тут спостерігається активне опанування віртуального простору сайтами, які фінансуються великими групами інтересу/впливу).

У цей час загострюється конкуренція між уже сформованими кланами, до якої долучаються групи інтересу/впливу чи мезоеліти на рівні публічної політики — через куплені або організовані ними партії⁴⁹, благодійні фонди, пресу. З іншого боку, ті групи інтересу/впливу, що також вирости як регіональні мезоеліти й теж прагнули доступу до

центральної влади, сконсолідувалися біля двох постатей — В.Ющенка та Ю.Тимошенка, які назовні позиціонувалися як поміркований і радикальний варіанти опозиції режимові Кучми. Найпоказовішими прикладами можна вважати бізнес-групи П.Порошенка та Є.Червоненка. Саме вони разом із ситуативними союзниками (харківська група) склали економічну основу нової опозиції чинній системі влади, персоніфікованій Л.Кучмою.

Отже, впродовж 1990-х — на початку 2000-х років в Україні сформувалася система влади, яку можна назвати олігархічною та патримоніальною, економічна система, яку можна назвати олігархічним капіталізмом, політичний режим, який мав домінантні ознаки авторитаризму. Реальна політика фактично формувалася як результат взаємодії найбільших груп інтересу/впливу, які монополізували владу і власність, перетворили владу на спосіб здобуття власності, а власність — на спосіб впливу на владу.

На початку 1990-х ці групи інтересу/впливу було представлено переважно господарськими елітами, успадкованими від радянських часів (управлінці промисловості й аграрного сектора, колишня партійно-радянська та комсомольська номенклатура), і вищою державною бюрократією, що мала ту саму генеалогію. З середини 1990-х групи інтересу/впливу зразка «червоних директорів» відмирають або частково трансформуються в нові — це великі регіональні бізнес-групи, які трансформували капітал епохи первісного нагромадження в інвестиційні активи та збагатилися на приватизації й обладках з енергоносіями. Поряд із ними склалася потужна група вищої державної бюрократії, для якої держава, державна власність і влада — це об'єкт приватних інтересів та особистого збагачення. Взаємини великого капіталу і вищої державної бюрократії будувалися на взаємовигідній системі патронату та клієнтел, у центрі якої перебував президент країни. Персональний доступ до президента, опосередкований його найближчим оточенням, у другій половині 1990-х років став надзвичайно важливим засобом для розвитку великого бізнесу (так само, як персональний доступ до місцевої влади на рівні регіонів) — це обумовило монополізацію цього доступу декількома найбільшими групами інтересу/впливу й олігархізацію влади.

Посилаючись на класичну працю С.Ейзенштадта «Революція і перетворення суспільств. Порівняльне вивчення цивілізацій», український політолог І.Фісун зазначав, що «загалом неопатримоніальна система звела до мінімуму самостійний доступ автономних суспільних груп до центру і позицій контролю над розподілом ресурсів, стимулюючи рентоорієнтованих підприємців до входження в системи редистрибуції ресурсів у рамках клієнтарно-патронатних мереж. У результаті залежність різних суспільних груп від патримоніального центру зростала, а їх автономність зводилася до мінімуму. Правлячі неопатримоніальні групи спробували “контролювати і регулювати політичний процес таким чи-

ном, щоб він не загрожував їхній монополії на політичну владу в центрі і не створював можливостей для одержання різними групами незалежного доступу до джерел влади в масштабі всього суспільства". Взаємозв'язок неопатримоніального центру і різних політико-економічних еліт здійснювався не через демократичні механізми виборів і політичної участі, а через входження в клієнтарно-патронатні мережі, різні корпоративні утворення або формальну "партію влади"⁵⁰.

Баланс цієї системи було порушено 2002 р. Саме тоді розпочався наступний етап взаємодії груп інтересу/впливу з владою і у владі, спровокований принаймні п'ятьма причинами. По-перше, виникла реальна перспектива зміни патрона в згаданій системі клієнтел і патронатних мереж. У 2004 р. закінчувався другий термін перебування Л.Кучми на посаді президента, і попри рішення Конституційного Суду про легітимність третього терміну (грудень 2003 р.) було зрозуміло, що на президентських виборах він зазнає поразки. Саме 2002 р. Л.Кучма вперше озвучив сценарій конституційної реформи, переходу до парламентсько-президентської республіки. Подальші маневри з реформою засвідчили намагання найближчого оточення Л.Кучми та тих груп інтересу/впливу (передусім київський клан) і окремих осіб, вплив і статки яких залежали від його протекції, зберегти свого патрона на верхівці влади.

По-друге, у цей період спостерігається спроба іншої потужної групи зі складу донецького клану опанувати вищу державну владу. Дозволивши призначення донецького губернатора В.Януковича на посаду прем'єр-міністра, здобув тактичну перемогу, не допустивши крупний капітал Донбасу до союзу з В.Ющенком, який набував дедалі більшої популярності як у суспільстві, так і серед великих бізнес-груп. Останнім пасунали його позиції щодо лібералізації та легалізації бізнесу, оскільки їх уже цікавили цивілізованіші правила гри. Однак у перспективі це створило передумови для самостійної політичної гри економічно найпотужніших груп інтересу/впливу Донбасу. Вони втратили інтерес у Л.Кучмі.

По-третє, в цей період консолідувалися позаолігархічні групи інтересу/впливу, які прагнули або самостійного доступу до влади і ресурсів, або публічного політичного прикриття, або створення прозорих умов для бізнесу. Вони вступили в конфлікт як з групами, що розраховували на збереження Л.Кучми у владі, так і з тими, хто намагався змінити владу в інтересах донецького лобі.

По-четверте, система управління ресурсами, названа «ручним керуванням», вичерпала себе. Частина великого бізнесу для захисту своїх інтересів потребувала вже не так патронату конкретної першої особи та його оточення (які в цьому конкретному випадку становилися обтяжливими), а формально рівних правил гри, обов'язкових для всіх. Крупний капітал потребував суспільної легітимації та визнання його юридичного права на функціонування в правовому полі.

І по-п'яте, попри очевидне домінування економічних і політичних інтересів великого капіталу, в Україні утворилася чисельно потужна верства (майже 23% зайнятого населення) представників малого та середнього бізнесу. Ця верства, яка найбільше потерпала від свавілля чиновників і беззаконня, була позбавлена представництва у владі, зокрема у вищій. Саме ця частина була найбільше схильна до тих форм самоорганізації, які могли б слугувати основою громадянського суспільства. І саме вона була найбільше зацікавлена у зміні влади.

Вибори до Верховної Ради 2002 р. спровокували конфлікт між різними групами інтересу/впливу та дали старт політичній кризі, яка сягнула вищої межі під час президентських виборів 2004 р. У 2002–2004 рр. змагалися декілька політичних проектів, які були виявом цієї кризи і конкуренції між різними групами інтересу/впливу. На поверхні політичного життя це виглядало як декілька варіантів конституційної реформи та змін у виборному законодавстві, які мали або продовжити термін повноважень Л.Кучми, або знецінити політичну і економічну вартість посади президента, або трансформувати уряд на центр доступу до власності і влади, або створити декілька формально конкурентних центрів влади.

Після провалу проекту, в якому були зацікавлені ті, хто робив ставку на Л.Кучму (у квітні 2004 р. Верховна Рада не ухвалила необхідний їм проект конституційної реформи), загострилася конкуренція за посаду президента. Унаслідок цього президентські вибори 2004 р. значною мірою перетворилися на конкуренцію між великими бізнес-групами Донбасу, які підтримували В.Януковича, і меншими бізнес-групами, які робили ставку на В.Ющенка. У виборах був і третій гравець – Л.Кучма та його найближче оточення.

Розвиток подій влітку-восени 2004 р. засвідчує, що вони могли бути зацікавленими у доведенні передвиборної суспільної істерії до крайньої межі, за якою наступав період «контрольованого хаосу», скасування результатів виборів і продовження повноважень чинного президента на термін, необхідний для безболісного виходу з влади Л.Кучми та його оточення. Саме в цей період суперечності між різними групами інтересу/впливу сягнули найвищої межі, що значно ускладнило їхню мобілізацію та змусило апелювати до виборців. Ця апеляція дала побічний ефект – масові публічні протести проти спотворення результатів виборів і перспектив збереження олігархії. Помаранчева революція стала несподіваною комбінацією підготовлених протестних акцій і спонтанного вибуху невдоволення, політичних технологій та «творчості мас». Уперше після 1989–1991 рр. вплив на реальну політику в Україні був здійснений народом, а групам інтересу/впливу довелося брати до уваги інтереси великої кількості співгромадян.

Післяпомаранчевий період взаємодії груп інтересу/впливу з владою

і суспільством є дуже суперечливим з погляду проміжних результатів. Помаранчева влада задекларувала наміри ліквідувати зв'язки бізнесу і державної влади. Оскільки в структурах влади, передусім в президентському оточенні, опинилися раніше неолігархічні бізнес-групи, деякі їхні представники спочатку намагалися діяти за старою схемою — здобувати економічні преференції через президентський офіс. Це спровокувало конфлікт як у найближчому оточенні президента, так і з урядом Ю.Тимошенко, яка початково справді намагалася дотримуватися революційних декларацій. Намагаючись розв'язати цей конфлікт, В.Ющенко спробував поділити повноваження між урядом і найближчим оточенням, призначивши П.Порошенка головою Ради національної безпеки та оборони і фактично надавши їй повноваження, які зазіхали на компетенції уряду. Президент, який невпинно декларував принципи прозорості влади і відокремлення її від бізнесу, не мав реальних засобів для реалізації цих принципів у житті. Без серйозної дестабілізації економічної системи реалізувати цю ідею було неможливо.

До того ж владі треба було якнайшвидше реалізувати комплекс передвиборних соціальних обіцянок і водночас продемонструвати суспільству свої можливості щодо творення соціально орієнтованої економіки напередодні парламентських виборів, що наближалися (це й було зроблено за рахунок кардинального збільшення соціальних виплат найбільш уразливим верствам населення та підвищенням заробітної платні в бюджетних галузях). Зробити це швидко можна було лише посиленням тиску на крупний капітал, отже, об'єктами підвищеної уваги нової влади стали найбільші бізнес-групи.

Заходи уряду Ю.Тимошенко, спрямовані на боротьбу з корупцією, контрабандою та тіньовими доходами, на припинення махінацій з податками, початково дали певний позитивний ефект — 2005 р. частка тіньових доходів у ВВП зменшилася до 29%, а 2006 р. (вже за урядування Ю.Єханурова) — до 27%⁵¹. Тиск на крупний капітал дав кошти на реалізацію соціальних програм. За збільшення ВВП усього на 2,7% надходження до бюджету за урядування Ю.Тимошенко зросли на 55,8%⁵².

Усі найбільші бізнес-групи та кланові утворення, які нещодавно мали протекцію найвищої влади, опинилися беззахисними. Частина донецького клану (група Р.Ахметова) тимчасово згубила «свій» уряд і прем'єра. В.Пінчук утратив персональну протекцію свого тестя-президента. Київський клан, утративши позиції в Адміністрації Президента, швидко розвалився.

Дії першого помаранчевого уряду щодо олігархів були доволі радикальними. Передусім розгорнулася «реприватизаційна» риторика урядовців, зокрема озвучувалися заяви про три тисячі підприємств, які підлягатимуть реприватизації. Чи не найголовнішим об'єктом цієї риторики став зять экс-президента: йшлося про реприватизацію «Криво-

ріжстали» та Нікопольського заводу феросплавів, про перегляд рішень щодо страхової компанії «Оранта» та «Укрсоцбанку»⁵³. Дісталось й групі Р.Ахметова: SCM (разом із «Інтерпайп») утратила «Криворіжсталь», сам Р.Ахметов став об'єктом жорсткого адміністративного тиску й був змушений на певний час виїхати за кордон. Київський клан став об'єктом зазіхань із боку колишнього партнера, а потім розбитого конкурента, російського бізнесмена К.Григоришина, який розпочав серію судових тяжб щодо повернення контролю над низкою обленерго, а дві енергетичні компанії взагалі здобув шляхом рейдерських захоплень. Було навіть зроблено спробу здобути права власності на клуб «Динамо» (Київ), щоправда, безрезультатні. Доходи всіх трьох груп у 2005 р. зменшилися.

Водночас не можна було не помітити, що великий бізнес, наближений до нової влади, користується непрямыми преференціями. Зокрема, було припинено рухи в напрямку реприватизації маріупольського комбінату ім. Ілліча (традиційний домен соціалістів). Без перешкод із боку влади розвивався бізнес корпорації «Індустріальний союз Донбасу» (протекція В.Ющенка) і групи «Приват» (за твердженнями засобів масової інформації, вона нібито мала зв'язки з Ю.Тимошенко). Група «Укрпромінвест» (П.Порошенко) здобула право на реалізацію інвестиційної програми на Луцькому автомобільному заводі (виробництво автобусів «Богдан»). Доходи всіх зазначених груп в 2005 р. збільшилися.

Водночас фактично недоторканою сферою тривалий час залишався сектор енергоносіїв. Попри всі спроби уряду Ю.Тимошенко вивести постачання енергоносіїв на рівень міждержавних угод, преференції залишалися за посередницькою фірмою «Росукренерго»⁵⁴ (вона здобула їх за часів Л.Кучми та уряду В.Януковича). У 2005–2006 рр. «Росукренерго», будучи приватною іноземною компанією, контрольованою російським «Газпромом» та українськими енергетичними рантьє, перетворилася на монопольного постачальника російського і туркменського газу в Україні, залишаючись при цьому недосяжною ні для фіскальних, ні для силових структур української держави і де-факто перетворившись на нову потужну групу інтересу/впливу з центром у сусідній державі.

Роль українських політиків найвищого рангу в цій темній історії з доволі чіткими перспективами втрати навіть умовної економічної незалежності України є не надто зрозумілою. В.Ющенко дуже драгувався запитаннями журналістів і заявами політиків щодо «Росукренерго», вважаючи, що галас довкола компанії може зіпсувати відносини з Росією і що скандальність історії викликана передвибірними інтересами його політичних конкурентів (одним з яких уже була Ю.Тимошенко). Він також демонстрував подиву гідну необізнаність щодо самої «Росукренерго». В інтерв'ю чотирьом провідним українським телеканалам 13 січня 2006 р. він заявив, що «Росукренерго» – це структура, «до якої українська держава, українські державні структури жодного від-

ношення не мають»⁵⁵. Спроби витиснути фірму з газового ринку урядом Ю.Тимошенко спровокували скандали у верхах влади і конфлікт між президентом і людьми Ю.Тимошенко⁵⁶.

Після сенсаційно-скандальної відставки уряду Ю.Тимошенко та низки помаранчевих високопосадовців у вересні 2005 р. ситуація у взаєминах влади й груп інтересу/впливу дещо стабілізувалася. У жовтні 2005 р. відбулася зразково-показова зустріч президента В.Ющенка з представниками великого бізнесу, в якій взяли участь як нові фаворити влади, так і опальні олігархи. Президент запевнив капіталістів, що адміністративний тиск на великий капітал — це справа минулого, і закликав їх до прозорого чесного бізнесу. З цього моменту вища влада фактично усунулася від регулювання стосунків між великими бізнес-групами, що, з одного боку, таки сприяло розвиткові конкуренції між ними, а з іншого, породило сплеск рейдерства в Україні.

Вибори 2006 р., які позначилися крахом коаліції помаранчевих сил і засвідчили різке падіння популярності президента, не лише стали рваншем найпотужніших груп інтересу/впливу з Донбасу, а й дещо несподіваною концентрацією влади в їхніх руках. У результаті виборів у Верховній Раді виникли умови для домінування саме цих груп, оскільки їхні опоненти і конкуренти або не отримали представництва у вищому законодавчому органі, або були не здатні об'єднатися. У результаті закулісних політичних обгородок у парламенті було створено «антикризову коаліцію» з потужним представництвом групи Р.Ахметова та його союзників. Виник ідеологічно і політично пікантний союз крупного капіталу та «лівих» партій — соціалістів⁵⁷ і комуністів.

«Антикризова коаліція» негайно розпочала акції, спрямовані на монополізацію влади. Партія регіонів отримала в уряді посади прем'єр-міністра, всіх віце-прем'єрів, 14 із 19 міністерських посад. Соціалісти здобули посаду спікера Верховної Ради та три міністерських портфелі, комуністи — 1 міністерську посаду. Водночас понад 200 посад у вищих органах виконавчої влади було перебрано представниками коаліції⁵⁸. Одночасно активізувалися дії, спрямовані на перетягування депутатів з інших фракцій до складу «антикризової коаліції» — з метою забезпечити їй конституційну більшість у 300 голосів. Зрештою, спостерігалися спроби уряду мінімізувати обсяг президентських повноважень у найважливіших сферах економіки і політики, навіть зовнішньої.

Паралельно уряд, який згідно з положеннями політичної реформи, що набули чинності з січня 2006 р., став реальним центром економічної політики, повернувся до практики надання спеціальних економічних пільг клієнтельним групам.

Державний бюджет, інвестиційна політика, стягування податку на додану вартість, адресна приватизація — все це стало об'єктами економічного перерозподілу на користь однієї найпотужнішої приватної

бізнес-групи. Варто звернути увагу й на ту обставину, що розпочався зворотний процес «тінізації» економіки – 2007 р. обсяг тіньового обігу становив 39% ВВП⁵⁹.

Усе це призвело до протидії з боку тих груп інтересу/впливу, представництво і вплив яких у всіх гілках влади швидко скорочувалися, і з боку тієї частини вищої державної бюрократії та управлінців, для яких президентська влада пов'язана з життєво важливими позиціями у системі відносин влади і власності. Восени 2006 р. розгорнулося жорстке протистояння президента В.Ющенка, якого підтримали парламентські фракції, що опинилися в опозиції (Наша Україна і БЮТ), з «антикризовою коаліцією». У результаті тривалої кризи влади трапилася безпрецедентна в історії незалежної України подія – розпуск Верховної Ради у квітні 2007 р.

30 вересня 2007 р. відбулися дострокові вибори, які відкрили новий етап кризи влади, пов'язаний з розподілом повноважень між її різними гілками та розподілом сфер впливу між найбільшими бізнес-групами та утворюваннями вищої бюрократії.

Попри всі декларовані та реальні намагання влади після помаранчевої революції змінити структуру влади і формат відносин усередині неї, результат був мінімальний. Найвпливовішими гравцями в системі відносин влади і власності залишилися найпотужніші бізнес-групи та державна бюрократія. Злиття влади і бізнесу набуло навіть потворніших форм, бо якщо раніше воно забезпечувалося передусім президентською патримонією, то після 2006 р. воно трансформувалося у квазіпредставницьку демократію – український парламент фактично перетворився на політичну біржу найпотужніших груп інтересу/впливу. Контроль над урядом залишився передусім питанням безпосереднього доступу цих груп до виконавчої влади і відповідно до державного протекторату і економічних преференцій. Олігархія змінилася за формою, але не за змістом. Конкурентний авторитаризм заступила олігархічна демократія, за якої олігархічні групи змагаються за вплив не лише в коридорах центральної влади, а й на виборах.

За роки незалежності в Україні вибудовувалася владна ієрархія, побудована на принципі локалізації владних повноважень у межах невеликих груп, для яких доступ до влади (прямий чи опосередкований) чи вплив на неї був обумовлений вузькими корпоративними інтересами, які лише частково збігалися з інтересами суспільними. Ця владна ієрархія мала виразні ознаки олігархії. Оскільки вона будувалася на принципі взаємного забезпечення економічних інтересів і на злитті бізнесу та влади, вона спричинила соціальні й суспільні зрушення, економічні, політичні, культурні та морально-психологічні наслідки яких відчуваються вже зараз і, очевидно, негативно позначаються на розвитку українського суспільства та держави на наступні десятиліття.

До цих наслідків можна віднести:

1. Граничне відчуження влади і суспільства, держави і суспільства⁶⁰. Влада (політична і економічна) сконцентрувалася в руках декількох невеликих груп, які запровадили досить примітивні форми соціальної сегрегації, ґрунтовані на відчуженні влади та власності від більшості суспільства. Запроваджено кричущі форми соціальної та політичної нерівності.
2. Утворення нових форм соціальної ієрархії, за яких на вершині цієї ієрархії перебуває верхівка великого бізнесу, державних чиновників вищого рангу, значна кількість депутатів Верховної Ради, верхівка силових, фінансових і судових структур. Ці групи утворили герметичний соціальний простір, який забезпечує їм соціальну та політичну самодостатність і водночас перетворює їх на касту з власними соціальними та культурними нормами, які в кращому разі не збігаються, а в гіршому — суперечать відповідним нормам демократичного соціально орієнтованого суспільства.
3. Формування розвинених форм фасадної демократії, за якої суспільні та владні інститути, формально покликані забезпечувати народовладдя (Верховна Рада, вибори), насправді є його імітацією. Інститути представницької демократії використовуються переважно для лобіювання економічних інтересів або ж для з'ясування стосунків (конкурентної боротьби) між найпотужнішими групами інтересу/впливу.
4. Спотворення традиційних форм суспільної і культурної легітимності. Гонитва за науковими ступенями і званнями, за державними нагородами, використання інститутів благодійництва для реалізації вузькокорпоративних інтересів і «відмивання» суспільного іміджу — лише окремі приклади.
5. Формування економіки, побудованої на системі монополій та олігополій, за якої надприбутки здобуваються окремими привілейованими групами, протегованими державною бюрократією, силовими та фінансовими структурами. Конкуренція в цій системі фактично експортується, всередині країни економічна конкуренція між монополіями підмінюється системою неформальних відносин та арбітражних втручань і патронату держави. Така система, мабуть, є ефективною в період акумуляції та перерозподілу суспільного багатства, однак у перспективі створює передумови для масштабного економічного застою.
6. Масштабна деморалізація суспільства. Суспільні практики зазначених груп інтересу/впливу не могли не спричинити масштабного розвитку корупції (як економічної, так і моральної). Наявність стабільно високого рівня тіньового обігу та прибутків засвідчує не лише участь у тішовій економіці надто високої частки зайнятого населення, а й те, що корупція перетворилася на важливу складо-

ву економічної та політичної системи. Стандарти соціальної поведінки правлячих еліт, відверта демонстрація розкошів, не менш відверта зневага до норм законності й загальнолюдської моралі (остання замінюється специфічними корпоративними етичними нормами) справляють суспільний ефект, негативні наслідки якого важко прогнозувати.

3. Опозиція: проблеми визначення і становлення

Опозиція фактично від самого початку свого існування вирізнялася певною «амбівалентністю» у відносинах з владою. Ця «амбівалентність» викликана її спорідненістю з останньою. Якщо не рахувати кількох організацій крайнього правого спектра (які теж періодично входили до сфери співпраці з владою в питаннях української мови та культури), в Україні ніколи не було потужної чітко структурованої, ідеологічно виразної опозиції, яка б мала з владою радикальні світоглядні розбіжності (бо у влади взагалі було сутужно зі світоглядом) і була б здатна запропонувати свою чітко сформульовану програму розвитку країни і суспільства.

Опозицію можна умовно розділити на «традиційну» та «нову». До «традиційної» варто віднести сформовані наприкінці 1980-х групи, партії та рухи національно-демократичної та націоналістичної орієнтації, а також «ліві» партії — комуністів і соціалістів, які набули опозиційного статусу після здобуття Україною незалежності. До «нової», сформованої наприкінці 1990-х — початку 2000-х років, — ідеологічно та соціально аморфні рухи⁶¹, що виникли як виборчі проекти: Блок Юлії Тимошенко і Наша Україна. Тут не згадуються клоновані владою псевдоопозиційні партії⁶², які використовувалися під час виборчих кампаній для послаблення реальної опозиції.

Наприкінці 1980-х опозиція тодішній комуністичній владі існувала у вигляді нечисленних дисидентських груп і дрібних націоналістичних партій. Це була опозиція, яка базувалася на ідеологічних засадах. До них можна додати Демократичну платформу в КППС як варіант внутрішньої опозиції всередині правлячої партії. Це була «золота ера» опозиції, оскільки в неї був інституційно визначений опонент чи ворог — Комуністична партія.

Націонал-демократи

1989 р. найчисленнішим опозиційним політичним формуванням став Рух, про ступінь тодішньої опозиційності якого говорить його назва («за перебудову»), а також те, що серед його батьків-засновників домінували представники партійно-радянського культурного істеблішменту, які після 1991 р. органічно склали хай і маргінальну, але цілком